
Наталія КРИВДА, докторка філософських наук, професорка кафедри української філософії та культури філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 01601, Київ, Володимирська, 60
n.kryvda@britishmba.in.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7429-7693>

ВІЙНА І УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА: МІСІЙНІСТЬ ТА МЕРЕЖЕВІСТЬ У СТРУКТУРІ ГОРИЗОНТАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Наштовхнулась на статтю «The Ukraine's Three-to-One Advantage» відомого американського аналітика Е. Акермана у відомому американському часопису «The Atlantic». Довіряю цьому часописові, заснованому Лонгфело, Емерсоном і Бічер-Стоу (хтось ще пам'ятає авторку «Хатинки дядька Тома», крім мене?) ще в середині XIX сторіччя і придбаному філантропкою Лоурен Джобс 2017 року.

Акерман багато і розумно пише про Україну і про війну, в зазначеному ж тексті він намагався проаналізувати неочікувані успіхи української армії в обороні Києва у перші драматичні місяці війни. Автор розмовляє з морським піхотинцем, що брав участь в обороні Києва у березні. «У росіян немає уяви, — сказав паву seal. — Вони обстрілювали наші позиції, атакували великими формуваннями, а коли їхні штурми провалилися, повторювали все наново. Тим часом українці малими групами атакували російські лінії ніч за нічю, виснажуючи їх». Далі автор цитує розмову з экс-міністром оборони А. Загороднюком, який говорить про нову тактику і стратегію українського війська, назву якої я би дозволила собі перекласти терміном «місійна війна». Шалена перевага Збройних Сил України була в тому, що кожен учасник бойових дій — від рядового до командира — розумів участь у війні як місію. Місію захисту Вітчизни. Російська доктрина ґрунтується на централізованому командуванні та управлінні, натомість командування та управління у стилі місії, як впливає з назви, ґрунтуються на індивідуальній ініціативі кожного солдата, від рядового до генерала, не лише для розуміння місії, але й для здійснення своєї ініціативи, аби адаптуватися до вимог хаотичного та постійно мінливого поля бою, щоб виконати цю місію. Мова не про пафосне усвідомлення історичної місії, мова про потужне внутрішнє

відчуття, що я тут і тепер захищаю власну землю, свою родину, столицю своєї вітчизни. Відсутність формальної влади, перебирання на себе відповідальності і прийняття оперативних рішень, не чекаючи наказу. Вочевидь, я впевнена, були і «накладки», неузгодженість дій, але вміння військового і невійськового, офіцера і медика, тероборонівця і голови сільради перебрати на себе відповідальність, приймати рішення самостійно і реалізовувати своє рішення через чітке і драматичне розуміння своєї особистої місії у захисті Батьківщини, призвели до такого результату. Децентралізований, «місійний» стиль ведення війни.

Ця військова аналітика підштовхнула мене до гострого розуміння того, що квінтесенцією такого місійного стилю і власне ключовими перевагами українського війська стали саме горизонтальні зв'язки, самоорганізація і вміння перебрати відповідальність на себе в критичний момент. Те, що формує переваги місійної війни — горизонтальність і самоорганізація, сформувалося не вчора, припускаю, що вони є сталою культурною традицією, такою собі традиційною поведінковою практикою, практикою культури повсякдення, політичною практикою. Завдання та обсяг цього есея не дають змоги розкрити всю аргументацію запропонованої гіпотези, радше дозволяють окреслити силові лінії культурної історії і занотувати інтуїтивно зрозуміле — Україна та українці потужні своїми горизонтальними зв'язками.

Така низова самоорганізація є нашою культурною і політичною традицією (військові ватаги часів Київської Русі, братства і братські школи доби Відродження, міське самоврядування XVI—XVII сторіч, козацький рух, мережі осередків «Просвіти» та «Громади» XIX сторіччя, діяльність УПА і партизанський рух часів Другої світової, дисидентські організації, зрештою, Майдан і Революція Гідності), що варте окремої розмови.

Такі горизонтальні зв'язки створюють потужні мережі і роблять нас незламними, бо кожний і кожна бере на себе відповідальність і працює в доступний йому/їй спосіб на спільну Перемогу.

Українські громади тримаються на горизонтальних зв'язках. Так сталося, що ми довго були бездержавною країною. А це означає, що владні (державні, політичні) вертикалі, які вибудовувалися, особливо після 1654 року, сприймали як ворожі, чужі, зовнішні і, відповідно, імперські. Коли мова йшла не про пристосування до системи, а про виживання і побудову власної громади, будинку, школи, ідентичності, люди об'єднувалися по горизонталі. Звернення до історико-культурного процесу дає нам десятки таких прикладів.

Говорячи про українську культуру, завжди починаю з Київської Русі (в лекційних курсах ще раніше, якщо чесно, — з давніх слов'ян). Певні особливості політичних і мистецьких практик, традиції та тексти формували і продовжують формувати сучасну культуру. Так от, мережевість і горизонтальність зв'язків Русі забезпечувались і політично, і культурно. В домонгольський період всі князівства управлялися однією династією, родинною мережею братів, дядьків, онуків. Потужним цементуючим чинником було прийняття християнства

(мережа з мереж) з його ідеями братерства во Христі, взаємної любові, допомоги, «громадянськості» в сенсі підтримання власної християнської громади. Третім потужним «чинником горизонтальності» стала мова — старослов'янська, яка була мовою церкви і стала мовою держави, політики, дипломатичного спілкування. Прикладом мережевості можуть бути і чоловічі військові ватаги доби Київської Русі. Військо складалось з дружини (старшої, боярської та молодшої) та народного ополчення, воїв, що мобілізувалися з селян і городян на час війни для самооборони. Дружину називали за іменем князя, вої поділялися за територіальною ознакою на тисячі, їх називали за назвами міст (принцип тероборони як тоді, так і зараз).

Руйнація киеворуської цивілізації, потім литовська окупація колишніх киеворуських земель, наступ католицької церкви і відсутність власної державності на землях південно-західної Русі породжують необхідність захистити «батьківську віру» (В. Нічик). Потужним прикладом горизонтальності є Братський рух (з середини XVI сторіччя) і заснування братських шкіл. Після Люблінської і, особливо, Берестейської уній православне населення українських міст і містечок самоорганізується навколо православних церков, створюючи громаду-братство, яка засновує школи, друкарні, шпиталі, опікується освітою батьківською мовою в лоні батьківської церкви, захищає від національних утисків. За різними даними маємо мережу від 30 до 80 шкіл в містах і містечках сучасних України, Білорусі, Литви. Ця мережа православних шкіл фактично забезпечила збереження української мови і культури, виживання православної віри, формування ідентичності — «українськості» міщан і селян, що підтримували свої права на існування через об'єднання у православну громаду. Такі громади дуже нагадували європейські міські корпорації, середньовічні цехи і гільдії і виглядають, як на мене, зародками майбутнього громадянського суспільства. Горизонтальності і мережевості додавало і пряме «зшивання» православних осередків через те, що братчики мандрували зі школи в школу, з осередка в осередок зі своїми друкарськими дошками, лекціями, винаймалися викладачами до різних шкіл в різних містах, приймали ченецтво і ставали архієпископами. Мелетій Смотрицький, автор «Граматики» (1619 рік) викладав в Києві, Вільно, служив в Дермані. Памво Беринда працював у Крилосі, Львові, викладав у Києві. Інтелектуальні, видавничі і освітні, релігійні і братські мережі тримають в громадах ідентичність.

Можливо, найяскравішим і найсоковитішим виразом горизонтальності став козацький рух, відлік якого починаємо від самого кінця XV сторіччя і потужне символічне відлуння якого маємо в цій визвольній війні України проти імперії. Самі засади заснування Січі, організація повсякденного життя козаків, їхня військова звитяга і військові операції — всі побудовані на горизонтальності, самоорганізації, самокерованості. Так, це часто призводило до неузгодженості дій, інколи до непродуктивної конкуренції, але, з іншого боку, породило плеяду національних лідерів різного масштабу, цілі когорти ватажків-вояків, що були і є рольовими моделями і національними лідерами.

Горизонтальність і самоорганізованість громадського життя в Україні, активна відповідальність за власну долю продовжують потужні просвітницькі організації «Громада» (1850—1860-ті роки, Київ) і «Просвіта» (Львів, 1868), що перетворилися на загальнонаціональні мережі.

Громади — інтелігентські просвітницькі угруповання — існували в Києві, Чернігові, Полтаві, з 1880-х років у Харкові. Найвпливовішою стане Київська громада, яка почне видавати газету. Згадаємо хлопоманів, тарасівців, товариство Нестора-літописця. Просвітницькі організації започатковували бібліотеки, музичні товариства, часописи, видавництва, видавали газети. Після зніщюваного Д. Антоновичем 1898 року всеукраїнського нелегального з'їзду студентських громад і об'єднання усіх громади в «Загальну українську безпартійну організацію» народилась Українська демократична партія (1904). Мережевість посилюється і створенням літературного товариства імені Тараса Шевченка 1873 року, яке згодом перетвориться на Наукове товариство імені Тараса Шевченка, що існує до сьогоднішнього дня.

Появі «Просвіти» передували події «весни народів», пробудження національної свідомості європейських народів. 1848 року у Львові скликають собор руських вчених, який розглядає створення господарських товариств, проголошує необхідність видання підручників українською мовою, викладання української історії в школах, богослужіння рідною мовою. Засновується культурно-освітнє товариство Галицько-руська матиця. У 1861-му створюється «Руська бесіда», що опікується театром. Нарешті, 1868 року у Львові започатковують «Просвіту», що має на меті мистецький, науковий і загальнокультурний розвиток спільноти, її консолідацію і формування національної свідомості українців. Саме в цей період (1860—1880-ті роки) формуються потужні інтелектуальні зв'язки між галицькою інтелігенцією і письменниками Наддніпрянщини — Кулішем, Антоновичем, Марком Вовчком. «Просвіта», за увагою Івана Франка, стала на шлях реального творення національного життя і поступово переростає у всеохопну організацію. В цей же час започатковують низку видань українською мовою, що теж посилює горизонтальні зв'язки. Структуру організації створюють через започаткування філій — читалень, організують публічні читання, відкривають бібліотеки, друкарні, книгарні, видають популярні книжки українською, упорядковують українські школи, готують і видають підручники. Товариство організовувало і спонсорувало театральні вистави на українську тематику, ушляхлювало українських діячів та події національного значення, засновувало хори, драматичні гуртки, народні театри, музеї, формувало стипендії для студентів і навіть позикові каси для підтримки українського населення. 1885 року було вже 320 читалень. Товариство набуває сталості й поступово інституціалізується — започатковуються молодіжні та жіночі союзи, спортивні об'єднання, товариство тверезості. Після 1905 року філії «Просвіти» діють в Катеринославі та в Одесі. Діяльність мережі набуває загальнонаціонального значення. Формується єдиний культурний і мовний простір по обидва боки Дніпра. Не даремно 1922 року

одразу після приходу більшовиків «Просвіту» було заборонено на Сході України, на Заході ж України організація та її члени зазнали жорстоких репресій одразу після злуки, з вересня 1939 року. Ясно, що радянській імперії не потрібна мережа просвітницьких, культурницьких, видавничих чи господарських інституцій, які і створюють внутрішній кістяк нації, кровеносну і нервову систему національного життя.

Виразним проявом самоорганізації і горизонтальності на рівні культури повсякдення є народна толока. Почавшись в середньовіччі як практика колективних робіт підданих на свого сюзерена, як трудова повинність для будівництва укріплень, доріг, мостів чи для виконання сільсько-господарських робіт, толока згодом стає формою взаємодопомоги в громадах, коли окремих господар звертався до всіх за допомогою для спорудження будинку чи збору урожаю. Ініціатор толоки частує односельчан і зобов'язується взяти участь у такій самій толоці на користь інших. Українське життя як велика, загальнонаціональна і мала, сусідська толока, як спосіб виживання в ворожому руйнівному середовищі, в імперських лещатах і кривавих війнах, як сила слабких зв'язків. Потужний фільм М. Ілленка та А. Різоля «Толока» створювали як ілюстрацію Шевченкового вірша «У тієї Катерини хата на помості». «Лінії життя» просяться за межі сторінки, порушують кордони свого часу. Потужні силові лінії продовжують слова поета і тягнуться до нас — у наше минуле, сьогодення і далі у майбутнє. Сьогодні видатний режисер Михайло Ілленко — солдат ЗСУ з позивним «Толока», воює на сході країни, в Луганській області.

Найдраматичнішим і одним з найпотужніших виявів сили горизонтальних зв'язків стане рух опору на території України до та під час Другої світової війни, в якому сьогодні виокремлюють національну, партизанську та польську гілки. Українська історіографія радикально переоцінила зміст і цілі руху опору радянських громадян на окупованих територіях, що був поспіхом організований партійними органами та НКВС. Загальна чисельність українських партизанів, переважно із цивільних громадян, становила в 1941—1943 роках від 5 до 30 тисяч бійців, 1944 року — від 30 до 50 тисяч бійців, зазначає Вікіпедія.

Партизани вчиняли диверсії і знищували живу силу ворога, проте немає свідчень, що перед партизанами ставили завдання захищати мирне населення. Десь з кінця 1942 року почали активно діяти Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія, які помітно впливали на стан партизанської боротьби в західному регіоні. На дії УПА мали зважати і партизани, і німці. Провокуючи гітлерівців на масові розправи, диверсанти насправді виконували директиву Москви: «Зробити нестерпним життя мирного населення і підняти народ на боротьбу проти окупантів».

Ядром національного крила можна вважати Українську повстанську армію, військово-політичне формування, що діяло в Україні від 1942 року. З 1949-го армію було реорганізовано у збройне підпілля, що тривало до середини 1950-х. Через лави УПА пройшло понад 100 тисяч осіб. За участь у

повстанському русі чи його підтримку каральними органами СРСР було репресовано понад півмільйона осіб. Діяльність УПА була логічним продовженням українського визвольного руху періоду Української революції 1917—1921 років, підпільно-бойової Української військової організації та Організації українських націоналістів 1920—1930-х років. Боротьбу УПА у формі беззбройного опору підхопили дисидентський рух 1960-х років і національно-демократичне відродження кінця 1980-х — початку 1990-х років.

Насправді драматичний вияв горизонтальності — дисидентський рух, який в Україні мав особливу силу. 1959 року Левко Лук'яненко засновує Українську робітничо-селянську спілку, виникають також організації на Донбасі (у м. Шахтарськ) та в інших регіонах. Це — самоорганізація, породжена національним самоусвідомленням і зростанням самоідентифікації, горизонталі, особиста відповідальність, ініціатива. Хто, як не ми?!

Починається потужна боротьба радянської вертикалі проти «горизонталі» — арешти 1965 року (акція в кінотеатрі «Україна») — Стус, Дзюба, Чорновіл. 1972 рік виглядає як «великий погром» — заарештовано близько 100 українських дисидентів, проте рух не вмирає: внаслідок підписання СРСР Підсумкового акту Наради з безпеки та співробітництва в Гельсінкі 1976 року створюють Українську Гельсінську Групу (УГГ). Членів-засновників було (лишень чи аж?!) 10 осіб, 1985 року загальна чисельність становила 40 осіб. УГГ перетворилася на УГС — спілку, яка потім дасть початок першій українській політичній партії на чолі з Левком Лук'яненком — Українській республіканській партії.

Дослідники виокремлюють різні течії в дисидентському русі — правозахисну, релігійну, національну, єврейську, кримсько-татарську. Молодий колега В. Сасін підказав мені, що у таборах практично всі дисиденти переходять на правозахисні засади і об'єднуються, там і виникає міф про жидобандерівців, що використовує Росія і зараз.

Всі українські революції початку XXI сторіччя — «Революція на граніті», «Помаранчева революція», «Революція Гідності» — абсолютно горизонтальні. З часом в середовищі протестувальників виростатимуть вертикалі, але природним шляхом, шляхом самоорганізації та інституціалізації вже наявних структур. Намагання вертикальних владних утворень «прибудуватися» до процесу зазнають поразки. Всі революції розвивались і виплескувались на площі завдяки інтернету, великому і всесильному батьку сучасних соціальних мереж. Фергюсон доведе, що у затінку «вежі» владної вертикалі завжди знаходиться мережева «площа». Приїхавши в Київ під час Революції Гідності, дослідник казав: «Не вірте тільки вежі, або тільки Майдану. Вірте у мережі між вами. Нехай це буде мережа, яку ви будujete роками, яка з'єднує з тими, хто співчуває Україні у світі, з молодими українцями, які вірять в Україну». Гра площ перемагає вежі, горизонтальність і низова самоорганізація виростає як культурна, політична, поведінкова традиція, як адаптивна практика і стиль життя українців.

Сьогоднішній волонтерський рух, масштаби якого ще доведеться оцінити, мільйоннорука підтримка ЗСУ з початком широкомасштабного вторгнення — безсумнівне породження «площі», плід взаємодопомоги, самоорганізації, гострого відчуття «місійності» війни, породження горизонтальності зв'язків. Вперше в нашій непростій історії «вежі» стали нашими, українськими, а не відчужено-імперськими, вперше з імперією воює українська регулярна армія, а не козацькі загони чи дисидентське перо. Ми переможемо!

Одержано 13.08.2022

Nataliia KRYVDA, Doctor of Sciences in Philosophy,
Professor at the Department of Ukrainian Philosophy and Culture,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Vladimirska St., Kyiv, 02000
n.kryvda@britishmba.in.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7429-7693>